

NAGY EMŐKE

Szent Anna legendája Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát sermóiban^{*□}

Szent Anna személye¹ körül sok vita folyt, amit részben apokrif történetének, részben a Mária fogantatása körüli teológiai vitáknak tulajdoníthatunk. A fennmaradt szövegelemek alapján úgy tűnik, hogy a késő középkorban leginkább a ferencesek terjesztették a szent kultuszát. Többnyire ferences környezetben írt prédikációk és legendák maradtak fenn a késő középkori Magyarországról. A 15. század végén két híres magyar obszerváns ferences prédikátor, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát sermo-gyűjteményeiben találunk több, Szent Annának dedikált prédikációt.

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát ugyanabban a korszakban élt és tevékenykedett. Az életrajzi adatok alapján mindkét obszerváns ferences hasonlóan magas szintű képzésben részesült, illetve ezt követően hasonló fontossággal bíró szerepet töltött be rendje életében, feltételezhetnénk tehát, hogy Anna-prédikációikban mindketten ugyanazt a ferences ideológiát közvetítik. Van-e tehát különbség a két ferences prédikációja között? Amennyiben igen, milyen további következtetések vonhatók le ebből?

Mostanáig a Szent Annát érintő későközépkori magyarországi írott források esetében filológiai tanulmány csak a magyar nyelvemlék-kódexekben szereplő legendákról született.² Prédikációkkal kapcsolatban még nem készült sem filológiai, sem hagiográfiai elemzés.

[□] E tanulmány rövidebb változata megjelent Nagy, Emőke: *Had She Born Ten Daughters, She would have Named them All Mary Because of the Kindness of the First Mary*. In: Gecser Ottó – Laszlovszky József – Nagy Balázs – Sebők Marcell – Szende Katalin (eds.): *Promoting the Saints: Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period*. Budapest, 2011. 273–283. E tanulmány létrejöttéért köszönet illeti szakvezetőmet, Klaniczay Gábort, továbbá a gyűmölcsöző beszélgetésekért és tanácsokért pedig Cristian-Nicolae Gașpart, Körömdi Tamást, Gábor Csillát, Madas Editet, Molnár Pétert és Virginia Nixont.

¹ Alapkutatások Szent Anna kultuszára, lásd: Kleinschmidt, Beda: *Die Heilige Anna: Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*. Düsseldorf, 1930. Újabb, interdiszciplináris, kulturális, illetve társadalomtörténeti megközelítések a szent kultuszára nézve: Ashley, Kathleen – Sheingorn, Pamela (eds.): *Interpreting Cultural Symbols: Saint Anne in Late Medieval Society*. Athens, 1990.; Brandenburg, Ton: *Saint Anne: A Holy Grandmother and Her Children*. In: Mulder-Bakker, Anneke B. (eds.): *Sanctity and Motherhood: Essays on Holy Mothers in the Middle Ages*. New York, 1995. 31–65.; uő: *St. Anne and Her Family: The Veneration of St. Anne in Connection with Concepts of Marriage and the Family in the Early Modern Period*. In: Dresen-Coenders, Lene (eds.): *Saints and She-Devils: Images of Women in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. London, 1987. 101–127.; Nixon, Virginia: *Mary's Mother: Saint Anne in Late Medieval Europe*. Pennsylvania, 2004. 1–55.

² Katona Lajos: *A Teleki-kódex legendái. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, 18. évf. (1904). 1–30.; Veres Anna: *Szent Anna alakja a Jakab-féle ősevangéliumban és három kóde-*

A jelen tanulmány új megvilágításba kívánja helyezni a szent kultuszát. Tanulmányom alapját a két prédikátor Szent Anna prédikációi adják. Szentbeszédek összehasonlításában különös figyelemmel kísérem azt, ahogyan a szent legendájáról vélekednek, de a választott kontextus tematikáját is. Elemzésem sajátos dimenzióját adja a szeplőtelen fogantatás dogmája. Korábban ehhez a dogmához kapcsolták a kutatók a kultusz felvirágzását. Tanulmányomban nem utolsósorban azt vizsgálom, hogy Szent Anna milyen modellje jelenik meg ezekben a prédikációkban. Hogyan rajzolta át a két obszerváns ferences prédikátor a szent alakját?

Szent Anna legendája a teológiai viták tükrében

Mária szüleinek nevét (Anna és Joachim) első ízben Jakab protoevangéliumában (2. század) említik Jézus születésének és anyai ágú leszármazásának kapcsán. A hivatalosan elfogadott, kanonizált evangéliumok hiányosságainak pótlására hivatott, görögül írt protoevangéliumot jól ismerték a keleti kereszténységben. Hatékonyan népszerűsítette a Mária gyerekkoráról szóló történeteket, és megteremtette a liturgikus ünnepeket. Nyugaton a szent életéről szóló történeteket a protoevangélium latin fordítása, a *Liber de Ortu Beatae Mariae et Infantia Salvatoris*-ként (kb. 550–700) is ismert Pszeudo-Máté evangéliuma és a rá épülő művek terjesztették. Pszeudo-Máté evangéliuma Anna és Joachim, az idős házaspár történetét meséli el a Mária születéséről szóló történet részeként.

E történet szerint Anna és Joachim siratják meddőségüket. Joachim áldozatot akar bemutatni a jeruzsálemi templomban, de terméketlensége miatt a főpap visszautasítja őt. Joachim szégyenében nyája és pásztoraik körében keres menedéket. Anna is gyermekáldásért imádkozik: „Atyáink Istene, könyörülj meg rajtam, hallgasd meg könyörgéseimet, ahogy megáldottad Sárának méhét, és megadtad neki a fiát, Izsákot!” Ezután „szemeit az ég felé emelte, és a babérfán látott egy verébfészket, mire igen elszomorodott és így szólt magában: »Jaj nékem, ki nemzett meg engemet? És melyik anyaméh nevelt, hogy magtalanak születtem, Izrael fiai előtt gyűlöletessé lettem, és kigúnyolnak engem az Úr templomában? Jaj nekem, mihez is lettem én hasonlónak? Nem lettem én olyan, mint az ég madarai, mert még az ég madarainak is vannak fiókái előtted, Uram.«”³ Isten, meghallgatva a fohászt, gyermekáldásban részesíti az idős házaspárt, amit mindkettőjüknek angyal ad hírül: Annának a kertjében, Joachimnak a pusztában, nyája őrzése közben. Az idős házaspár a jeruzsálemi Aranykapunál találkozik.

Pszeudo-Máté evangéliuma a Karoling korban terjedt el Nyugaton, és jelentősen megnövekedett példányszámban került forgalomba az ezredfordulón. Mária szüleinek élete számos, Jézus életéről szóló történet részeként terjedt a kora középkorban. Az első középeurópai író, aki a Mária életéről szóló költeménybe szüleinek történetét is beemelte, a 10. századi bencés apátnő, Gandersheim-i Hroswitha volt (*Historia nativitatis laudabilisque conversationis intactae Dei genitricis*).⁴

xünkben. Plaustrum saeculi, 3. (2005) Online dokumentum: http://sermones.elte.hu/?az=337tan_plaus_veresanna (letöltés ideje: 2010. április 30.).

³ Vanyó László (szerk.): *Apokrifek*. Ford. Ladocsi Gáspár. Budapest, 1988. 329.; Tischendorf, Constantinus: *Evangelia apocrypha: Adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*. Leipzig, 1876. 101–140.; de Santos Otero, Aurelio (ed.): *Los Evangelios Apocrifos: Colección de textos griegos y latinos, versión crítica, estudios introductorios, comentarios e ilustraciones*. Madrid, 1956. 189–258.

⁴ de Gandersheim, Hroswitha: *Historia nativitatis laudabilisque conversationis intactae Dei genitricis, quam scriptam reperi sub nomine sancti Jacobi fratris Domini*. In: Migne, J. P. (ed.):

A Szent Anna kultuszra vonatkozó első nyugat-európai adatok a keleti Mária-ünnepek terjedéséhez köthetők. Kevés Szent Annára vonatkozó liturgiai adattal rendelkezünk a 12. század előtt.⁵

A 12. században kezdődött, a szeplőtelen fogantatás körüli heves vitákban szerepelt Anna is, és az egyik vitapontot Mária fogantatása képezte. A teológusok között lelkének szeplőtelen volta vitán felül állt, viszont testi tisztátalansága kérdésként merült fel. Azt vitatták, hogy mikor mentesült az eredeti bűntől: az anyagi üdvözlet pillanatában, megfoganasakor vagy Anna méhében.⁶

A legtöbb teológus osztotta Szent Ágoston véleményét,⁷ mely szerint az, aki testi vágyból fogant, magában hordozza az eredeti bűnt. A szeplőtelen fogantatás körüli viták korai szakaszában csupán az merült fel kérdésként, hogy ha bűnben fogant, hogyan mentesült Mária az eredeti bűntől. Szent Bernát⁸ tanítása szerint Mária Anna méhében szentelődött meg. Szent Anzelm⁹ fejtegetése már megelőlegezi a szeplőtelen fogantatás doktrínájának alapját. Szerinte, habár Mária az emberiség törvényeinek megfelelően bűnben fogant, Jézus keresztalála visszamenőleg mentesítette őt minden bűn alól. „Azonban bűnben fogantatott Szűz az, akitől született [Krisztus], bűnben fogant meg az ő anyja, és eredeti bűnnel született, mert ő is Ádámban vétkezett, akiben mindenki vétkezett.”¹⁰

Mária előzetes megváltására utal a korai 14. században Ware-i Vilmos ferences prédikátor is: „Tudni kell azt is, hogy a Boldogságos Szűz oly nagy kegyelemmel telt el első megszentelődése során, amekkorával egy tiszta teremtmény csak eltelhetett, a lehető legteljesebben. A második során olyan megerősítést nyert, hogy utána sem bocsánatos, sem halálos bűnt nem tudott elkövetni, ezáltal annyi kegyelmet kapott, amennyit egy egyszerű haldó nem kaphat, hacsak nem az Isten Anyja.”¹¹

Ezt a gondolatot fejlesztette tovább tanítványa, Johannes Duns Scotus. Mindketten az ágostoni hipotézisekből kiindulva magyarázták Mária szeplőtelenységét. A ferencesek véleménye szerint Mária nem az eredendő bűn jegyében fogant, azaz szülei nem létezett

Patrologiae Cursus Completus: Series Latina (a továbbiakban: PL). 137. vol. Paris, 1853. 1065–1080. oszlop.

⁵ Kleinschmidt: *Die Heilige Anna*, 6–75.; Ashley, Kathleen – Sheingorn, Pamela: *Introduction*. In: *Interpreting cultural symbols*, 1–69.; Brandenburg: *Saint Anne*, 31–65.; uő: *St. Anne and Her Family*, 101–127.; Nixon: *Mary's Mother*, 1–55.

⁶ Journet, Charles: *Scripture and the Immaculate Conception*. In: O'Connor, Edward Dennis (ed.): *The Dogma of the Immaculate Conception. History and Significance*. Paris, 1958. 1–51.; Balić, Carlo: *The Medieval Controversy over the Immaculate Conception*. In: *The Dogma of the Immaculate Conception*, 174.; D'Ancona, Mirella Levi: *The Iconography of the Immaculate Conception in the Middle Ages and the Early Renaissance*. New York, 1957. 7.

⁷ Augustinus: *De spiritu et anima*, lib. 1 (PL 40, 779–832. oszlop)

⁸ Bernardus: *Epistola* 174, n.7. (PL 182, 335).

⁹ Anselmus: *De conceptu virginali et originali peccato*, c. 18, c. 19, c. 20, c. 21, c. 22. (PL 158, 451–454. oszlop); uő: *Cur Deus homo*, lib. 2, c. 16. (PL 158, 416–419. oszlop).

¹⁰ „*Virgo tamen ipsa, unde assumptus est, est in iniquitatibus concepta, et in peccatis concepit eam mater eius, et cum originali peccato nata est, quoniam et ipsa in Adam peccavit, in quo omnes peccaverunt.*” Uo. i. h.

¹¹ „*Sciendum est etiam, quod beata Virgo fuit repleta tanta gratia in prima sanctificatione, quantum potuit pura creatura habere, stans in proprio supposito absolute. In secunda fuit confirmata, quod nec venialiter, nec mortaliter postea potuit peccare, in qua recepit tantam gratiam, quantum non potest pura creatura recipere, nisi fieri Mater Dei.*” Gulielmus Guarra – Johannes Duns Scotus – Petrus Aureolus: *Questiones Disputatae de Immaculata Conceptione Beatæ Mariæ Virginis* (Bibliotheca Franciscana Scholastica Medii Aevi, Tom. III) Quaracchi–Firenze, 1904. 8.

szexuális vágy. Duns Scotus (1265/66–1308) azt tanította, hogy Mária az Atya kiválasztottja volt. Szerinte Mária távol maradt a bűntől fogantatása pillanatától egészen Krisztus keresztaláláig, amikor az emberiséggel együtt ő is részesült a megváltásban. Krisztus megváltása előzetesen megtisztította Mária anyját.¹²

A késő középkorban a Duns Scotus véleményét követők révén alakult ki az *Opinio Scoti*, míg az *Opinio Thomae* Aquinói Szent Tamás azzal ellentétes véleményét jelentette.¹³ Tamás nem fogadta el sem az Anna három házasságáról szóló legendát, ami több évszázaddal az ősevangéliumokban szereplő legenda után keletkezett, és csak Európában volt ismert, sem a szeplőtelen fogantatást, de elfogadta Mária szentségesítésének doktrínáját. Szerinte Mária, annak ellenére, hogy az emberi törvényeknek megfelelően eredendő bűnben fogant, feloldozást nyert a tisztátalanság alól abban a pillanatban, amikor szent lelke egyesült testével.¹⁴ Így, noha fogantatása az eredendő bűn jegyében történt, ez érintetlenül hagyta, nem fertőzte meg. Ezt az álláspontot támogatták a domonkosok a késő középkorban. Ugyanakkor a Szent Ágoston téziseit elemző teológusok körében nyitott maradt az a kérdés, hogy Anna méhében Mária mikor nyerte el a feloldozást, és mikor egyesült lelke a testével.¹⁵

Jóllehet a két nézőponttal elsősorban a két nagy koldulórend azonosult, a domonkosok Mária megszentelődésének adva hangot, a ferencesek pedig Mária szeplőtelenességét hangsúlyozva, más rendek is felsorakoztak a különböző nézőpontok mellett.¹⁶

A késő középkorban a szeplőtelen fogantatás vitája mellett az úgynevezett *trinubium* legenda, azaz Anna három házasságának története keltett vitát, ami az Anna-kultuszra is kihatott. A Szent Anna három házasságáról szóló történet a szeplőtelen fogantatás körüli viták fényében megkérdőjelezte a történet hitelességét, hiszen Anna háromszori férjhezmenetele, illetve gyermekáldása sokak szemében éppen isteni csoda révén történő első megfogadását tette kétségessé.

Jakab protoevangéliuma és *Pszepudo-Máté evangéliuma*, valamint ezek változatai nem tartalmazzák a Szent Anna három házasságáról szóló legendát. Ennek a legendának az eredete ismeretlen, viszont Auxerre-i Haymo nyomán tudjuk, hogy Nyugaton már a Karoling korban ismerték, majd az anglo-normann régióból kiindulva kezdett elterjedni az 1100-as években.¹⁷ Haymo az Újtestamentumban szereplő, Krisztus testvéreire (mint vérrokonokra) való utalást szerette volna feloldani, hiszen ez közvetve ugyan, de megkérdőjelezte Mária

¹² Johannes Duns Scotus: *Lectura in librum tertium Sententiarum*, d. 3, q. 1. In: Opera Omnia, vol. 20, Vatican City, 2003. 119–138.; Warner, Marina: *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary*. 2. ed. New York, 1983. 242.; Journet: *Scripture and the Immaculate Conception*, 46.; Balić: *The Medieval Controversy over the Immaculate Conception*, 202–212.

¹³ Balić: *The Medieval Controversy over the Immaculate Conception*, 202–212.

¹⁴ Thomas Aquinas: *Super Epistolam ad Galatas lectura, lectio 5*. In: Mondin, Battista (ed.): *Commento al Corpus Paulinum (Expositio et lectura super epistolas Pauli apostoli)*, vol. 3. Bologna, 2006. 563–569.; uő: *Summa Theologiae*, IIIa, q. 27.

¹⁵ Journet: *Scripture and the Immaculate Conception*, 1–51.; Balić: *The Medieval Controversy over the Immaculate Conception*, 161–213., kiemelten a 194–195.; Ashley–Sheingorn: *Introduction*, 13–17.; Nixon: *Mary's Mother*, 13–16.

¹⁶ A szeplőtelen fogantatás körüli vita hosszú évszázadok során tisztult le, a doktrínát IX. Pius fogadta el 1854-ben. Journet: *Scripture and the Immaculate Conception*, 1–51.; Balić: *The Medieval Controversy over the Immaculate Conception*, 161–213.

¹⁷ Ashley–Sheingorn: *Introduction*, 11–17.; Brandenburg: *Saint Anne*, 41–42.; Nixon: *Mary's Mother*, 13–16.

szeplőtelen természetét is. Arra a következtetésre jutott, hogy Máriának volt két húga, és mindkettő a Mária nevet viselte. Gyermeküket pedig Krisztus testvéreiként említik.¹⁸

Haymo szerint Annának három különböző házasságából született három lánya, és mindhárom a Mária nevet viselte. Az ősi héber törvények előírták a levirátust: a férfi elhalálozása esetén fivére vette el az özvegyet. Haymo szerint Joachim halála után Anna Kleofáshez ment férjhez, majd Kleofás halálát követően a harmadik testvérhez, Saloméhoz. A második házasságból született Mária Kleofás Alpheusszal házasodott össze, és életet adott ifj. Jakabnak, Igaz Józsefnek, Simonnak és Júdásnak. Mária Salomé Zebedeushoz ment férjhez, és megszülte id. Jakabot és János evangélistát.¹⁹

Mindezen viták ellenére, melyek Anna három házasságát is érintették, a *trinubium* legenda beépült a későbbi *Pseudo-Máté evangéliumok*ba is. Az egyik késői változatát, amely a *Mária születésének evangéliuma*²⁰ címet viseli, és Anna életét is leírja, beleértve a *trinubiumot* is, forrásként használta Jacobus de Voragine (kb. 1226–1298), amikor Anna életéről ír az *Arany Legendában*.²¹ Az *Arany Legenda* szolgált a szent életét tárgyaló későbbi prédikációk alapjául. Míg azonban az *Arany Legenda* Anna és Joachim történetét a Mária születése ünnep bevezető részeként beszéli el, a későbbi prédikátorok külön ünnep keretében mutatják be Mária anyjának legendáját. Petrus de Natalibus († kb. 1406) itáliai püspök, *Catalogus Sanctorum et gestorum eorum*²² című, ötven évvel későbbi legendagyűjteményében már külön legendát szentel Annának. Azonban igen rövid legendájában csupán a szent genealógiája rövid bemutatásának ad helyet. Nem tér ki Anna legendájának értelmezésére vagy akár a szent védelmére az ekkor már igen vitatott három házassága kapcsán.

Petrus de Natalibus egyik kortársa, a domonkos Ferreri Szent Vince (kb. 1350–1419) spanyol prédikátor egy prédikációt szentelt Annának a *Sermones de sanctis*ban. Ebben az Anna-kultusz mellett érvel, mondván: „...Szent Anna többet osztott meg Szűz Máriával, az ő lányával, akinek köszönhette szentségét, mert ő eleve szent volt az anyja méhében. Gondold meg tehát, mennyi szentség maradt Szent Annában, aki hordozta, táplálta őt, mindezt átadva neki, amije csak volt.”²³ A prédikátor Anna életét a bűnbánó, hívó életvitel modelljeként mutatja be. A szent fohászoklását, amellyel terméketlensége miatt érzett szomo-

¹⁸ Haymo de Auxerre: *Historiae sacrae epitome* (PL, 118, 823–824). A szöveget tévesen Halberstadt-i Haymónak tulajdonították, erről bővebben lásd de Gaiffier, Baudouin: *Le Trinubium Annae. Analecta Bollandiana*, 90. (1972) 289–298.; Ashley–Sheingorn: *Introduction*, 59.; Nixon: *Mary's Mother*, 168.

¹⁹ Ashley–Sheingorn: *Introduction*, 11–12.; Nixon: *Mary's Mother*, 16.; Brandenburg: *St. Anne and her Family*, 104–105.

²⁰ *De nativitate sanctae Mariae* (PL, 30, 307–315).

²¹ Iacopo da Varazze: *Legenda Aurea*. Florence, 1998. II. vol. 900–917.; Brandenburg: *Saint Anne*, 41–42.

²² Petrus de Natalibus: *Catalogus sanctorum et gestorum eoru[m] ex diversis voluminibus collectus*. Lugduni, 1514. A következő példányt használtam: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 4 HE SANCT 22/12. 139. sermo.

²³ „...que ergo beata Anna habuit maiorem participationem cum Virgine Maria filia sua fonte totius sanctitatis que iam in utero matris existens erat sancta. Cogitate ergo quanta sanctitas remansit in beata Anna que ipsam portavit, nutrivit dando sibi illa que habebat.” Vincentius Ferrerius: *Sermones de tempore et de sanctis*. 3 vols. Köln, 1487. *Sermones de sanctis*. 3. vol., De sancta Anna, matre beate Marie virginis. A következő példány van meg a müncheni Bayerische Staats Bibliothek digitalizált dokumentumtárában: 2 Inc. c. a. 1903-1#3. Online dokumentum: <http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00065507&pimage=159&v=100&nav=&l=en> (letöltés ideje: 2014. február 28.)

rúságában fordult Istenhez, az apokrif *Jakab ősevangéliumából* veszi át: „Oh Uram, ennek az apró madárnak megannyi fiókát adtál, akivel ő nagy elszántsággal törődik. Uram, adj nekem utódot!”²⁴ Mária fogantatásával kapcsolatban Ferreri Szent Vince három pontban fejt ki véleményét: „Íme, hogyan őrizte meg méltóképpen, azaz háromszorosan Anna az ő gyümölcsét, biztosan reménykedve a megszentelődésben. Először a méhében, ahol mihelyt Isten megformálta Mária testét és megteremtette lelkét, ugyanazon a napon és ugyanabban az órában meg is szentelődött. Szent és áldott volt ő az anyja méhében kilenc hónapig. Másodszer, megőrizte azáltal, hogy szoptatta őt születése után, amint szent nők tették ezt régi időkben. Harmadszor, megőrizte a templomba adva őt, miután abbahagyta a szoptatást...”²⁵ A szerző egyáltalán nem említi Anna három házasságának történetét. Következésképpen elmondható, hogy a szeplőtelen fogantatást érintő különféle nézetek a kultusz kialakulásának ebben a korai fázisában még nem öltöttek kialakult formát. A kérdést illető viták csak az 1470-es évektől kezdődően kezdtek kiéleződni a legenda és prédikációirodalomban egyaránt, amint arra Dám Ince mutatott rá a középkori magyarországi forrásokat (prédikációirodalom, legendairodalom) elemző tanulmányában.²⁶

A szent kultusza a 15. század végén és a 16. század első évtizedeiben különösen német nyelvterületeken virágzott. Az *Arany Legendán* kívül a gazdag német hagiográfiai anyag terjesztette Anna három házasságának legendáját.²⁷

VI. Orbán pápa (1318–1389) hagyta jóvá először a Szent Anna kultuszt, amikor a *Splendor aeternae gloriae* enciklikában hivatalosan elismerte a kultuszt Angliában (1378). IV. Sixtus pápa (1471–1484) 1481-ben vezette be Szent Anna ünnepét a római kalendáriumba.²⁸

Szent Anna-prédikációk Temesvári Pelbártnál és Laskai Osvátnál

A korábbi kutatások a ferenceseknek tulajdonítottak kiemelt szerepet a Szent Anna kultusz késő középkori közép-európai és magyarországi elterjedésében.²⁹ Ezt általában azzal támasztották alá, hogy a ferences ünnepek között kiemelkedő fontossággal bírt Mária szeplőtelen megfogadásának ünnepe. Anna késő középkori kultuszának gyors felvirágzását pedig ennek az ünnepnek a bázeli zsinaton történt részleges elfogadása következményének tar-

²⁴ „O domine huic avicule dedisti tot filios quibus cum magno labore providet. Domine da mihi prolem aliquam.” Uő: i. h. (<http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00065507&pimage=160&v=100&nav=&l=en..>)

²⁵ „Ecce qualiter beata Anna habuit fructum suum in sanctificatione sperando certe, [...] conservando digne scilicet tripliciter. Primo in utero in quo formato corpore et creato spiritu a deo in eadem die et hora fuit sanctificata, novem mensibus fuit in utero matris sancta et benedicta. Secundo conservavit post natiuitatem ipsam lactando, ita faciebant sancte mulieres antiquitus. Tertio conservavit eam in templo postquam beata Anna ablactavit virginem dixit viro suo.” Uő: i. m. (<http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00065507&pimage=161&v=100&nav=&l=en..>)

²⁶ Dám Ince: *A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és Jagellók korában*. Rome, 1955.

²⁷ Angelika Dörfler-Dierken összegyűjtötte és elemezte a késő középkorban Szent Annáról német nyelvterületen írott hagiográfiai munkákat. Lásd: Dörfler-Dierken, Angelika: *Die Verehrung der heiligen Anna in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Göttingen, 1992.

²⁸ Ashley–Sheingorn: *Introduction*, 21.; Dörfler-Dierken: *Die Verehrung*, 70.

²⁹ Kleinschmidt: *Die Heilige Anna*, 1–60.; Bálint Sándor: *Ünnepi Kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. 1–3. köt. 2. kiadás. Szeged, 1998. II. 115.

tották. Későbbi, nyugat-európai kutatások megcáfolni látszanak ezt a feltételezést.³⁰ A két késő középkori obszerváns ferences szerző Anna-prédikációjáról elemzésemben erre a kérdésre is keresem a választ.

Temesvári Pelbárt (kb. 1435–1504) és Laskai Osvát (kb. 1450–1511), a két obszerváns ferences sermo-gyűjteményei nagy számban terjedtek el nyomtatott formában.³¹ Temesvári Pelbárt a krakkói egyetemen tanult, 1483-ban a dogmatika tanára lett rendje budai főiskoláján. Pelbárt sermo-gyűjteménye, a *Stellarium Coronae Beatae Mariae Virginis*, amit Máriának ajánlott, miután betegségéből felépült,³² és a három kötetes *Pomerium sermonum* legalább húsz kiadásban jelent meg 1498-tól egészen 1520-ig, többnyire Hagenauban. *Rosarium* című teológiai munkáját kortársa, Laskai Osvát fejezte be. Laskai Osvát, akárcsak Pelbárt, vezető szerepet töltött be rendje életében: 1496 és 1499 között teológiatárnár volt, 1497-ben a pesti rendház főnöke, majd provinciális (1497–1501), később, 1507-ben újra ő került a tartomány élére. Művei közül szintén nagyszabású beszédgyűjteményei a legismertebbek: a három kötetes *Biga salutis* és a *Gemma fidei*.

A késő középkori Magyarországról e két obszerváns ferences Szent Anna-prédikációi maradtak fenn. Formailag a két prédikátor Anna-prédikációi eltérést mutatnak. Míg Pelbárt négy szentbeszédet ajánlott Szent Annának³³ a *Pomerium sermonum*ban, Osvát csupán kettőt³⁴ foglalt az 1499-ben Hagenauban megjelent, három kötetes, *Biga Salutis* című sermogyűjteményébe. Pelbárt Szent Anna-prédikációiban (*De eius praeclsa sanctitate cum historia; De gratia divinae benedictionis qua refusit; De privilegiorum eius dig-*

³⁰ Nixon: *Mary's mother*, 1–60.; Dörfler-Dierken: *Die Verehrung*, 70.

³¹ A ferences rend középkori magyarországi történetéről lásd: Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1-2. köt. Budapest, 1922–1923.; Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár, 1927. A modell-sermók műfajáról bővebben lásd: Kienzle, Beverly Mayne (ed.): *The Sermon: Typologie des sources du Moyen Âge occidental*. Turnhout, 2000. 81–83. A késő középkori Magyarország vallásos életére nézve lásd: Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, 2. kiadás. Budapest, 2000.; de Cevins, Marie Madeleine: *L'église dans les villes hongroises à la fin du Moyen-Âge (vers 1320-vers 1490)*. Budapest, 2003. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát életére nézve lásd: Szilády Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Budapest, 1880.; Horváth Cyrill: *Temesvári Pelbárt és beszédei*. Budapest, 1889.; Horváth Richárd, *Laskai Osvát*. Budapest, 1932.; Borda Lajos: *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái*. Budapest, 2004. 11–52., 62–72. A modell-sermók megírásáról, kompilációjáról és használatáról lásd: Bárczi Ildikó: *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyv forráshasználata*. Budapest, 2007.; Bors Gedeon: *Temesvári Pelbárt munkáinak kiadásai.*; uő: *Laskai Osvát munkáinak kiadásai*. In: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái. Borda Lajos gyűjteménye. Zebegény, 2004. 52–59., 72–73. (Műgyűjtő magyarok 5)

³² Így beszél el művének prologusában Pelbárt, lásd: Pelbartus de Themeswar: *Stellarium corone benedictae Marie virginis in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*. Hagenau, 1501. A következő példányt használtam: Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, BMV 40. A középkori irodalomra vonatkozó alapmunka: Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest, 1931. 58–59.

³³ Pelbartus de Themeswar: *Pomerium de sanctis II. [pars aestivalis]*. Augsburg: Johann Otmar, 1502. 36., 37., 38. sermo. A következő példányt használtam: Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, BMV 41. Erre vonatkozó korábbi tanulmány a szerzőtől: Nagy Emőke: *Anyaság és szent-ség: Szent Anna és Szent Erzsébet Temesvári Pelbárt prédikációiban*. In: Gábor Csilla – Knecht Tamás – Tar Gabriella-Nóra (szerk.): *Árpád-házi Szent Erzsébet: Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Kolozsvár, 2009. 32–47.

³⁴ Oswaldus de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1499. 62., 63. sermo. A következő példányt használtam: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Inc. 1030.

nitate; és a *Mulier timens Deum, ipsa laudabitur*³⁵) a szenthez kapcsolódó kultusz sokkal kidolgozottabb és részletesebb, mint Osvát beszédeiben (*De sancta Anna, De eadem*³⁶).

Mindkettőjük számára az *Arany legenda* szolgáltatta a forrást a Szent Annáról írt beszédekhez.³⁷ Egyik szerző sem meséli el részletesen Szent Anna legendáját úgy, ahogy az megtalálható az *Arany legendában*,³⁸ hanem a domonkos szerző szövegét szabadon használják, részleteket emelve át belőle szentbeszédek struktúrájába.

A Máté (1, 1–17) és Lukács (3, 23–38) evangéliumában felvázolt férfi ágú genealógiával ellentétben,³⁹ ami Krisztus származását Józsefen és nem Márián keresztül rajzolja meg, Jacobus de Voragine Krisztus származását anyai ágon vezeti végig. Miközben a Bibliában megrajzolt családfa Krisztus királyi eredetét⁴⁰ emeli ki, a domonkos szerzetes a Szűz őseit Levi papi közösségtől származtatja.

Az első prédikáció bevezető részében Pelbárt azzal érvel a szent kultusza mellett, hogy felsorolja Jézus anyai vonalú nemzetségét, a Nagy Szent Családot, akiktől eredeztethetők Jézus rokonai, az apostolok, akik hozzájárulnak a kereszténység terjesztéséhez. Anna tiszteletet érdemel, mivel a Szűz anyja és Krisztus nagyanyja. Anyai és nagyanyai minőségében, mint Isten kiválasztottja, érdemessé vált a tiszteletre, mivel egy szent generáció – az eljövendő apostolok – gyökerét képezi, amint azt a szerző kifejti az első prédikáció különböző divízióiban.⁴¹

Pelbárt Máté evangélista szavai alapján, Jézus Hegyi beszédét idézve („Így minden jó fa jó gyümölcsöt terem”⁴²) mutatja be eme szent generációt, Jézus anyai ágon végigkövetett rokon körét. Máté Jézus családfájának összeállításánál az ószövetségi írásokhoz nyúl vissza, Izaiás próféta jövendöléséhez, miszerint „vessző kél majd Jessze törzsökéből, és hajtás sarjad gyökereiből”.⁴³ Jézus családfáját Dávid király és apja, Jessze alakján keresztül tizenégy nemzedéken át Ábrahámig vezeti vissza.

Pelbárt a második prédikációban Annát minden üdvözítendő matriarchájának nevezi (*matriarcha omnium salvandorum*).⁴⁴ A Nagy Szent Családot, ellentétben Krisztus bibliai és apai ágon említett őseivel, a teljesség igényével sorolja fel a szerző, beleértve Hismeriát,

³⁵ „Az ő kivételes szentsége, beleértve történetét.” Pelbartus: *Pomerium de sanctis*. 36. sermo; „Az isteni áldásról, ami rajta ragyogott” Uo., 37. sermo; „Privilegiumainak méltóságáról” Uo., 38. sermo. A negyedik prédikációra csupán tematikusan utal a szerző: „Az az asszony, aki istenfélő, dicsértetni fog.” A különböző prédikátorok szabadon választhatták meg a prédikáció szövegét hasonló témájú, de különböző prédikációk alapján, bővebben erről lásd: Bárczi: *Ars compilandi*, 39–40.

³⁶ „Szent Annáról”; Oswaldus: *Sermones de sanctis*, 62. sermo; „Ugyanarról a szentről”; uo., 63. sermo.

³⁷ Madas, Edit: *La Légende dorée – Historica Lombardica – en Hongrie*. In: Sante Graciotti – Cesare Vasoli (ed.): *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*. Florence, 1995. 53–61.; Bárczi: *Ars compilandi*, 39–40.

³⁸ Iacopo da Varazze: *Legenda Aurea*, II. 901–906.

³⁹ Guerreau-Jalabert, Anita: *La Vierge, l'arbre de Jesse et l'ordre chrétien de la parenté*. In: Iogna-Prat, Dominique – Palazzo, Eric – Russo, Daniel (eds.): *Marie: le culte de la vierge dans la société médiévale*. Paris, Beauchesne, 1996. 137–173.; Klapisch-Zuber, Christiane: *L'ombre des ancêtres: Essai sur l'imaginaire médiéval de la parenté*. Paris, 2000. 51–57., 222–227.

⁴⁰ Guerreau-Jalabert: *La Vierge*, 147.

⁴¹ Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 36. sermo.

⁴² *Ó és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. Ford. Szent Jeromos Bibliatársulat Bibliafordító munkaközössége. Budapest 1999. Mt 7:17. A továbbiakban is ebből a fordításból és kiadásból idézünk; „[O]mnis arbor bona facit fructus bonos.” Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 36. sermo, H.

⁴³ Uo., Mt 1:1–17.

⁴⁴ Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 37. sermo, K

Anna hűgát, szüleit, Stollanust és Emerentiát, valamint Servatiust, Szent Erzsébet unokaöccsét. Krisztus evilági családjának összes tagja szerepel ebben a leírásban.⁴⁵

A prédikátor elbeszéli Anna életét, és kiemeli jellemző tulajdonságait, az istenfélelmet, az alázatot és az együttérzést, útmutatóként állítva őt a női közönség, a három női rend női életformát élők elé: „...élete minden társadalmi státuszban lévőknek többszörösen elfogadható az üdvösség példájaként, azaz éppúgy a házásoknak, mint az özvegyeknek és a szüzeknek.”⁴⁶

Osvát nem tér ki részletesebben Anna legendájára, akárcsak Pelbárt, ő is nőknek szánja első prédikációját, kiemelve Anna példaadó életét. Mindkét prédikátor célja ezáltal a mindennapi életben való eligazítás az üdvösség elnyerése céljából. Osvát különösen nagy figyelmet szentel a morális teológiának, szabadon használja a szent életrajzát e tekintetben.⁴⁷ Különösen figyelmet érdemel istenszeretetre, istenfélelemre vonatkozó elmélkedése. Eszerint az istenszerető életmód, az ő kegyelmében való részesedés elengedhetetlen feltétele az üdvözülésnek. Az istenfélelemnek számtalan aspektusa van, amint a félelem érzete is sokszínű, amely lehet „természetes, világi, emberi, szolgálai, ősi és fiúi.”⁴⁸ A félelem különböző természetei engedelmességhez vezetnek. A természetes félelem megvéd a rablástól és a parázناسágtól. Az általános vonatkozású, morális tanítások mellett Osvát a házastársi kötelezettségekre is kitér, hangsúlyozva az önmegtartóztatás fontosságát.

Anélkül, hogy kitérne az Anna-legenda apokrif eredetére, Osvát is felsorolja Jézus anyai vonalú genealógiáját. Tisztelete mellett érvel, Anna státuszára hivatkozva, „szent gyökér”-nek nevezi őt. Többszörös házasságból eredendő gyermekáldását pedig „hatalatlan fertilitás”-nak nevezi.⁴⁹ Egyik prédikátor sem tér ki Anna három házasságára azzal a részletességgel, amint az a szent késő középkori legendáiban szerepel.

Anna „hatalatlan fertilitása” a róla szóló himnuszokra emlékeztet, amelyekben *Arbor Anna fructuosaként* említik a korabeli szerzők.⁵⁰ Anna legteljesebb magyar nyelvű legendája, a Teleki kódexben olvasható (1525–1531).⁵¹ A kódexbeli legenda alapján Anna három házassága Istennek való feltétlen engedelem következtében jön létre, a levirátus törvényének megfelelően. A házasság többszöri indoklása arra szolgál, hogy elfogadtassa egy olyan asszony szent szándékait, aki a korabeli szokással ellentétben háromszor házasodott. Ezzel

⁴⁵ Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 36. sermo.

⁴⁶ „[O]mnis status homines possunt accipere plurima salutis exempla, scilicet tam coniugati, quam viduae et virgines.” Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 36. sermo, I.

⁴⁷ Pásztor: *A magyarság*, 14–15.

⁴⁸ „Natural[is,...] mundan[us,...] human[us,...] servil[is,...] initialis[is,...] filial[is,...]” Osvaldus: *Sermones de sanctis*, 62. sermo.

⁴⁹ Osvaldus: *Sermones de sanctis*, 62. sermo.

⁵⁰ Brandenburg: *Saint Anne*, 41.

⁵¹ Volf, György: „Teleki-kódex” (Teleki codex), *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*, szerk. Budenz József – Szarvas Gábor – Sziládi Áron, 12. köt. Budapest, 1894–1908. 277–328. A Teleki kódexben található Szent Anna élete a középkori Magyarországon ismert Szent Anna legendák legrészletesebb és legkidolgozottabb változata. Szövege egy névtelen ferences szerzetes *Legenda sanctissimae matronae Annae* című legendájára épül, ami 1496 után több kiadásban is megjelent Nyugat Európában. Lásd: Nagy, Emőke: *Motherhood and Sanctity in the Cult of Saint Anne: the reception of the Saint's legend based on her earliest sources from Medieval Hungary: the Teleki-, Kazinczy- and Erdy codices. Colloquia*, 16. (2009) 22–44.

ellentétben feltűnő Osvát teljes közönye e vonatkozásban: „Ha Anna még tíz lányt szült volna, mindegyiket Máriának nevezte volna el, csupán az első kedvessége miatt.”⁵²

A második prédikációban, a műfajra jellemző módon a szerző egy *exemplum* keretében felsorolja Anna bibliai prototípusait, azaz minden olyan nőt, aki előrehaladott korban fogant gyermeket. Joachim és Anna történetének magva az isteni ígélet, amely szerint a gyermektelen házaspárnak leánya fog születni. Ennek a mozzanatnak több előképe is van a Bibliában, ahol különböző asszonyok, csoda folytán, magas korban részesültek gyermekáldásban, mint például Sára, Ábrahám felesége, Hanna, Sámuel anyja, valamint Erzsébet, Keresztelő Szent János anyja. Minden egyes prototípus esetében Anna tulajdonságait sorolja fel a szerző (kegyesség, szófogadás, alázatosság stb.), amelyek az isteni kegyelem elnyerését tették lehetővé.⁵³ Anna alakja, aki világra hozza a Szület, mintegy ellenpéldaként jelenik meg a halandó emberi bűnökkel szemben.⁵⁴ Krisztus családfáját egyben életfaként is ábrázolva hangsúlyozza Szent Anna üdvözítő szerepét. Anna alakja ellensúlyozza az emberiség bűneit azáltal, hogy megszülte Szűz Máriát: „Éva elátkozottsága Mária áldottságává alakult át.”⁵⁵

Anna kifogástalan jellemét Osvát második prédikációja is hosszasan ecseteli. A szentbeszéd tulajdonképpen az erkölcsi kötelek áttekintése. Mérsékletességre, egyszerűségre buzdítja híveit, mondván: az erőszak, gyűlölet, a testi vágy káros az egészségre. A földi élet pusztán átmeneti időszak, és a hívő csakis az ekkor véghezvitt jótettek révén nyerheti el az örök üdvösséget.⁵⁶

Pelbárt harmadik prédikációját a szeplőtelen fogantatás tanának szenteli.⁵⁷ Prédikációját tizenkét úgynevezett privilégiumnak megfelelően strukturálja, Anna azon érdemeit sorolja fel bennük, amelyek által tiszteletet érdemel. Szerkezetét tekintve, a középkori szimbólumvilágnak megfelelően a tizenkét privilégium Mária tizenkét csillagú koronájára emlékeztet, amelyről János evangélista apokaliptikus látomásában olvashatunk (János 12: 1-6).⁵⁸

Pelbárt a ferences felfogásnak megfelelően a szeplőtelen fogantatás mellett szólal fel a prédikációban: „Isten hatalmasabb csodát vitt véghez Annában, mint Joachimban, mert őbenne saját tabernáculumát szentelte meg [...] És doktoraink szerint megőrizte Szűz Máriát az eredeti büntől Anna méhében.”⁵⁹ A Mária tiszteletének ajánlott *Stellarium*-ában Pelbárt panaszkodik azok tudatlanságára, akik úgy gondolják, hogy Szent Anna nem természetes módon fogant, hanem csókon keresztül, *per solum osculum*: „Nem igaz, amit a közönséges emberek gondolnak, hogy Szent Anna Joachim csókjától lett várandós.”⁶⁰

⁵² „[S]i decem (filias) genuisset omnes Mariae nominasset propter gratiositatem primae Mariae.” Oswaldus: *Sermones de sanctis*, 62. sermo.

⁵³ Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 37. sermo, D.

⁵⁴ Ernst, Gulden: *Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv*. Graz–Köln, 1966. 108–389.

⁵⁵ „[M]aledictio Evae in benedictionem mutatur Mariae.” Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 37. sermo, I.

⁵⁶ Oswaldus: *Sermones de sanctis*, 63. sermo.

⁵⁷ Pelbartus: *Pomerium de sanctis*, 38. sermo.

⁵⁸ Lobrichon, Guy: *La Femme d'Apocalypse 12 dans l'Occident latin, (760-1200)*. In: *Marie: le culte de la vierge*, 407–441.

⁵⁹ „Deus maiora fecit miracula in Anna, quam in Ioachim, quia ibi sanctificavit tabernaculum suum [...] Et secundum nostros doctores praeservavit Virginem Beatam ab originali peccato in utero Annae.” Pelbartus, *Pomerium de sanctis*, 38. sermo, H.

⁶⁰ „Et non est verum quod simplices putant. S. Annam concepisse per solum osculum Ioachim.” Pelbartus: *Stellarium*, li. 4, p. 1, a. 1.

A késő középkori teológiai viták, melyek főleg a ferences és domonkos rend között élődtek ki, tükröződnek a magyarországi koldulórendi irodalomban.⁶¹ Ugyanabban a mariológiai munkában Pelbárt felteszi a kérdést: Megengedett-e a szeplőtelen fogantatás ünnepének megülése az egyházban? Válaszában kitér a domonkos nézetre, amely szerint Mária bűnben fogant meg Anna méhében, és amelynek megfelelően a domonkosok az ünnepet Mária megszentelődéseként tartják számon. Pelbárt Anna és Joachim szent házassága mellett érvel, hangsúlyozva, hogy Mária e szent házasság keretében nem fogant meg bűnben.⁶²

Osvát Szent Annáról szóló két prédikációjában egyáltalán nem említi Mária megfogadásának történetét, illetve ennek teológiai magyarázatát, és nem tér ki az Annát érintő vitákra sem. A *Sermones de sanctis Biga salutis* kötetnek a szeplőtelen fogantatás ünnepére szánt beszédeiben⁶³ azonban rendtársaihoz hasonlóan e tan mellett foglal állást, megengedve magának, hogy gúnyolódjék azokon, akik nem követik Mária Szeplőteleniségének ünnepét: „Szégyelljék magukat azok a balgák, akik ezt a napot nem ülik. A legnagyobb nevetlenség ebben a kérdésben a többi szentekhez hasonlítani azt, akiben az Isten testet vett fel, mert amint az Úr Krisztust, ugyanúgy Szűz Máriát is a szentek szentjének nevezzük.”⁶⁴

A két prédikátor számára Szent Anna a családanya eszményét testesíti meg. Ebben a minőségében nyerte el közvetítő szerepét a *via salutis*ban. Példás viselkedésének köszönhetően lett a jó feleség mintaképe, az általános erkölcsi tanításokkal összhangban. Odaadó magatartását minden hívőnek ajánlják, minden státusú nőnek, legyen az szűz, feleség vagy özvegy.

A két szerzetes azonban nagyon eltérő módon közelíti meg a témát: Pelbárt ugyanis különleges odaadással viseltetett Mária anyja, Anna iránt. Habár Máriának szentelt munkájához képest kisebb terjedelemben, a harmadik prédikációban Pelbárt hivatkozik Anna fogantatására, és kifejti a szeplőteleniséggel kapcsolatos nézetét. Szerzetestársa, Osvát ezzel szemben figyelmen kívül hagyja a dogma kérdését. Ebből arra következtethetünk, hogy a korábbi feltételezés ellenére nincs egyértelmű kapcsolat a Szent Anna kultusz és a szeplőtelen fogantatás értelmezése között a ferencesek körében. Összekapcsolt tárgyalásuk inkább személyes preferenciák kérdése lehetett. Pelbárt, ahogy azt *Stellarium* című munkája igazolja, a Mária kultusz buzgó támogatója volt. Talán ezzel magyarázható a két szerzetes megközelítése közötti releváns különbség: az, hogy Pelbárt különleges tisztelettel viseltetett Mária anyja, Anna iránt.

⁶¹ Erről bővebben lásd: Dám Ince: *A szeplőtelen fogantatás*, id. mű.

⁶² Elliott, Dyan: *Spiritual Marriage. Sexual Abstinence in Medieval Wedlock*. 2. ed. Princeton, 1993. 137.

⁶³ Oswaldus: *Sermones de sanctis*, 6., 7. sermo.

⁶⁴ „*Erubescant insani qui hanc sacram diem non colunt. Maxima autem rusticitas est eam in hoc aliis sanctis comparare in qua deus carnem assumpsit. Quia sicut Christus Dominus dicitur sanctus sanctorum, sic hec sancta sanctorum.*” Oswaldus: *Sermones de sanctis*, 6. sermo. Erről bővebben lásd: Dám: *A Szeplőtelen Fogantatás*, 32–37.